

ՍԱՆԱՀՆԻ ԱՍԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

Սանահնի և Հաղբատի վանքերը, որ եղել են Տաշիր-Չորագետի հոգևոր կենտրոնը, հիմնադրվել են X դարի երկրորդ կեսի ընթացքում, Անիի Բաղրատունյաց թագավորության օրոք:

Սանահնի վանքի գլխավոր՝ Ամենափրկիչ եկեղեցին կառուցվել է Աշոտ III Ողորմածի (թագավորել է 953-977 թթ.) կնոջ՝ Խոսրովանույշ թագուհու հովանավորությամբ: Եկեղեցու կառուցումն ավարտվել է 966 թվականին¹: Եկեղեցու արևելյան ճակատի դեկորատիվ սյունակամարաշարը մշտապես հետաքրքրել է ճարտարապետության հետազոտողներին՝ կապված գոթական ճարտարապետության արևելյան նախօրինակի հարցի հետ²: Ճարտարապետական այդ մոտիվն իր յուրահատուկ կողմերով առկա է VII դարի Զվարթնոցի տաճարում, Անիի X դարի Աստվածամոր տաճարում, Քուլթայիսի XI դարի Բագրատի տաճարում, ապա Հայաստանի ու Վրաստանի բազմաթիվ հուշարձաններում:

Վրաց հետազոտող Գեորգի Գազոչիձեն վիճարկում է Ամենափրկիչ թե՛ կառուցողի ով լինելը, թե՛ կառուցման ժամանակը³: Ըստ նրա, Խոսրովանույշ թագուհու կառուցածը մինչ այժմ գոյատևող Աստվածածին եկեղեցին է, իսկ Ամենափրկիչը XI դարի կեսերին կառուցել են Կյուրիկե I և Սմբատ թագավորները:

Սանահնի վանքի Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ժամանակի հարցին մինչ Գ. Գազոչիձեն անդրադարձել են նաև անցյալում: Դեռևս XIII դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին այդ եկեղեցու կառուցումը վերագրում է Դավիթ Անհողինի որդի, XI դարի կեսերին թագավորող Կյուրիկեին: Այդ կարծիքը բաժանում էին նաև Մ. Բրոսեն, Հ. Մովսեսյանը, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը: Կարո Ղաֆազարյանը վերոհիշյալ գիտնականների կարծիքները անհիմն էր համարում, այդ հաստատելու համար բերելով ութ կետերում շարադրված, մեր կարծիքով, հիմնավոր փաստեր⁴: Գ. Գազոչիձեն,

1 Տե՛ս Կ ա ռ ո Ղ ա ֆ ա դ ա ղ յ ա ն. Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները. Երևան, 1957, էջ 18: Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության. Երևան, 1964, էջ 225: О. Х. Х а л п а х ч ь я н. Санаин. М., 1973, с. 27.

2 Տե՛ս Տ ի Ր ա ն Մ ա ռ ու թ յ ա ն. Գոթական, թե՛ հայ-գոթական ճարտարապետական ոճ. - «Կարուն», 1997, N 7, էջ 54-56:

3 Г е о р г и й Г а г о ш и д з е. К датировке церкви Спаса Санаинского монастыря. - Review. Vol. II. Tbilisi. 1996, pp. 115-129, tables XXX-XXXIII (The Georgian Ministry of Culture. Shalva Amiranashvili State Art Museum of Georgia) (վրացերեն): Խորին շնորհակալություն ևս հայտնում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմ. գիտ. թեկնածու Պավել Չոբանյանին՝ հոգավածը թարգմանելու և մեզ մատչելի դարձնելու համար:

4 Տե՛ս Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ղ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 20-25:

չբավարարվելով Կ. Ղաֆաղարյանի բացատրություններով, մասամբ նոր փաստերի հիման վրա, փորձում է հիմնավորել նախորդների կարծիքը, և դրանով իսկ 966 թ. կառուցումն ավարտված Ամենափրկիչը «երիտասարդացնում է» մոտ մեկ հարյուրամյակով: Գ. Գաղոչիձեն գրում է. «Մասնագետների մեծամասնությունը դտնում է, որ Սանահնի վանքի Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 930–ական թվականներին, իսկ Ամենափրկիչը կառուցել է 967 թ. Անիի Աշոտ III Բագրատունու կին խոսրովանույշը: Համապատասխանաբար տաճարի արևելյան ճակատի քանդակում պատկերված են Անիի թագաժառանգ Սմբատ II-ը (977-990 թթ.) և նրա եղբայր Գուրգենը՝ Տաշիր-Ձորագետի թագավորության հիմնադիրը, թեպետ քանդակի վերևում փորագրված է թագավոր Կյուրիկե և թագավոր Սմբատ: Այստեղ փորձ է արվում այդ հակասությունը բացատրել նրանով, որ իբր Կյուրիկեն Գուրգենի երկրորդ անունն է, որը, սակայն, անհիմն է: Հայկական վիճակագրական աղբյուրներում որպես Տաշիր-Ձորագետի առաջին թագավոր անվանում են միայն Գուրգենին, ինչպես և գրված է դերեղմանաբարի վրա:

Սմբատի հազուստը քանդակում չի համապատասխանում Անիի Շահնշահ թագավորների հազուստին (խալաթ և չալմա), այդպես են պատկերված Սմբատ II-ը Հաղբատի քանդակում և Գաղիկ I-ը Անիում: Այն, որ Սմբատ թագավորը Սանահնի քանդակում և Անիի թագավոր Սմբատ II-ը տարբեր դեմքեր են, վկայում են նաև նրանց մորուքների տարբեր ձևերը՝ բոլորած և Հաղբատում և երկփեղկված՝ Սանահնի քանդակում: Այն, որ երկու թագավորներն էլ Սանահնի քանդակում պատկերված են բյուզանդական տիպի թագերով, մի լրացուցիչ փաստական վկայություն է հազուստ այն հետադոտողների, որոնք Սանահնի կտիտորներին տեսնում են որպես Կյուրիկե և Սմբատ եղբայրների, որոնք XI դարի երկրորդ կեսում թագավորում էին Տաշիր-Ձորագետում: Հայտնի է, որ Կյուրիկեն կրում էր բյուզանդական կյուրապաղատի պատվավոր կոչում, ըստ երևույթին, բյուզանդական ինչ-որ պատվավոր կոչում է ունեցել նաև Սմբատ թագավորը:

X–XI դարերի գրավոր սկզբնաղբյուրները Սանահնի Փրկչի եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ ուղղակի ցուցումներ չեն բովանդակում: Նրանք բոլորը վկայում են թագուհի խոսրովանույշի կողմից վանքը հիմնելու մասին, իսկ 979 թ. Անիի Սմբատ II-ի հրովարտակում Սանահնի վանքին եպիսկոպոսական կարգ տալու վերաբերյալ հիշվում է միայն Աստվածածնի տաճարը և ոչ Փրկչի եկեղեցին, որն այդ ժամանակ, ինչպես երևում է, գեո կառուցված չէր:

Փրկչի եկեղեցու երկու դռների և արևմտյան պատուհանի սկզբնական զարդարանքները՝ «եռանկյունի ատամնաշարով» և «կրկնակի ոլորվածքով գլանիկը կաթիլաձև փորվածքով» նույնպես վկայում են այն, որ Փրկչի եկեղեցին չէր կարող XI դարի սկզբից վաղ կառուցված լինել: Այդ մտիվները հատուկ չեն հայ ճարտարապետության քանդակին: Մինչդեռ լայնորեն ներկայացված են վրացական եկեղեցիների ճակատների «եռանկյունի ատամնաշարերը» էպիգոգիկ ձևով օգտագործված վրաց ճարտարապետության մեջ X դարի երկրորդ կեսին (Օշկ, Վալե), դրանք լայն գործադրություն են ստացել XI դարի առաջին կեսին (Մանգլիս, Կացխի, Իչ-

դարձել էին թագավորներ: Նա այգ համարում է անհավանական, քանի որ լուկ գիրն իրականացնելու համար մոտ 15 մետր բարձրությամբ խարաչո (տախտակամած) չէին պատրաստի: Նա չի ենթադրում, որ խարաչոների փոխարեն հաճախ պատրաստվում էին կախովի հարթակներ: Այգ սովորույթը եկեղեցիների, և ոչ միայն եկեղեցիների նորոգումների ժամանակ շատ գործածական էր. այստեղ, թերևս, հենց այդպես էլ արվել է:

Որ վիմագրողը գործել է ղժվար պայմաններում, հավաստվում է գրերի տեսքով. շտապողականության կնիքն անուրանալի է: Նա սկզբից պիտի գրելիք տարածությունը բաժաներ մասերի՝ ելնելով տառերի քանակից, մինչդեռ սկսել է վիմագրել ձախ ծայրից, իսկ վերջում տեղ չի եղել, և մնացած հինգ տառերը փորագրել է շրջանակի աջ կողմի վրա⁶:

Տեղին է հիշեցնել, որ կտիտորների հագուստի վերաբերյալ աշխատության հեղինակի բնութագրություններն այնքան էլ ճշգրիտ չեն և ոչ բոլորն են հավաստի, քանի որ տվյալ գեպքում Հաղբատի Սմբատի հագուստը արաբական համարելը կամ Սանահնի կտիտորների հագուստը բյուզանդական համարելը նույնպես պայմանական է: Օրինակ, Սանահնի կտիտորների հագուստը շատ ավելի մոտ է Անիի Գաղիկ I-ի արաբական համարված հագուստին, քան Հաղբատի Սմբատի հագուստին, մինչ հոգվածագիրը լրիվ հակառակն է պնդում:

Հնարավոր է ենթադրել, որ եթե Սանահնի և Հաղբատի կտիտորական քանդակները XI դարում պատրաստեին, վարպետները կձգտեին հնարավոր չափով իրենց գործի մակարդակը (հատկապես շինության մանրակերտը ստեղծելիս) մոտեցնել X դարի վերջում կերտված Գաղկաչենի հանրահայտ քանդակի մակարդակին՝ արվեստի առումով. ինչպես տեսնում ենք, այգ տեղի չի ունեցել: Դիտարկվող քանդակները իրենց ժամանակի՝ X դարի երկրորդ կեսի գործեր պիտի համարվեն:

Կ. Ղաֆաղարյանը գրում է, որ «Սանահնի հիմնարկության ճիշտ ժամանակը որոշելու համար վճռական նշանակություն ունեն ժամանակակից երկու փաստաթղթեր, որոնք պահպանվել են Սանահնի «Քոթուկի» մեջ արտագրված լինելու շնորհիվ: Դրանցից մեկը 979 թ. դրված՝ Սմբատ Տիեզերակալի արքայական հրովարտակն է, որով նա Սանահնում հաստատում է եպիսկոպոսական աթոռ և շնորհում է նրան ընդարձակ վիճակ...: Երկրորդը Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնավորաց» ձեռագիր գրքի հիշատակարանն է, դրված հայոց ՆԻԱ (421+551-972) թ. Սանահնի նորաչեն վանքում:

Առաջին փաստաթղթի մեջ Բագրատունի Սմբատ Տիեզերակալ թագավորը գրում է. «եկի ի տեսութիւն սուրբ ուխտիս Սանահնիս, զոր շինեալ էր թագաւորն Աշոտ. եւ խոսրովանոյշ թագուհին՝ հայրն և մայրն իմ»⁷: Փաստաթղթում այնուհետև շարունակվում է. «եւ տեսի զի աստվածաչէն և թագաւորաչէն էր, վասն որոյ և սիրեցի և սիրոյ նշան արարեալ

6 Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., արձանագրություն N 3: Օ. X. X a л - П а х ч ь я н. նշվ. աշխ., նկ. 29:

7 Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 14-15: Մատենադարան, ձեռագիր №3031, «Քոթուկ» (այսուհետև «Քոթուկ»), էջ 47:

Հաստատեցի զսա եպիսկոպոսութեան և սահմանեցի զվիճակ սբ Աստվածածնիս [ընդգծումն մերն է – Տ. Մ.]...»⁸:

Այս նույն փաստաթուղթը վկայում է նաև Գ. Գաբոշիձեն ստորև բերված ձևով. «Այսպիսով, այս հրովարտակում Հստակ ասված է, որ եպիսկոպոսական աթոռը հիմնադրվել էր Սանահնի Աստվածածին եկեղեցում: Այս հարցի հետ կապված նշելի է, որ Սուրբ Աստվածածին կոչելով, Հնարավոր է Սանահնի ամբողջ համալիրը հասկացվի, թեև ավելի հավանական է, որ այստեղ կոնկրետ այս եկեղեցին նկատի առնվի: Պարզ է, որ ոչ էլ այս վկայությունը հիման վրա հնարավոր է Ամենավրկիչ տաճարի թվագրումը X դարով»⁹:

Ինչպես սրբագրող երևում է, Գ. Գաբոշիձեն թագավոր Սմբատ II Տիեզերակալի հրովարտակը Սանահնի ուխտի վերաբերյալ ներկայացնում է ոչ ճշգրիտ. փաստաթղթում «եկեղեցի» բառը չկա, ընդհակառակը, այստեղ նույնիսկ «Աստվածածինը» հասկացվում է ավելի լայն ընգրկումով, ինչը նկատում է նաև ինքը՝ Գ. Գաբոշիձեն, գրելով, թե՛ «...նշելի է, որ Սուրբ Աստվածածին կոչելով, Հնարավոր է, Սանահնի ամբողջ համալիրը հասկացվի...»: Այս միանգամայն ճիշտ դեպքում ունենալով, և այնուամենայնիվ, ելնելով իր սեռուուն մտքից, հրաժարվում է ղրանից, շարունակելով թե՛ «... թեև ավելի հավանական է, որ այստեղ կոնկրետ այս եկեղեցին նկատի առնվի»:

Ինչ խոսք, այսպես վարվելով նա ապակողմնորոշում է ընթերցողին, հասցնում սխալ, իրականին հակառակ եղբակացություն: Հեղինակն իր վերոհիշյալ մոտեցումով հնարավորություն է ձեռք բերում գրելու՝ «Ամենուրեք հիշվում է Աստվածածինը, իսկ Փրկիչը՝ ոչ»: Հոգվածագիրը հանրավի անտեսում է Կ. Ղաֆաղարյանի ծանուցումը, թե Ամենավրկիչը անվանվում էր «Կաթողիկե»: Ահա այս «Կաթողիկե» ասվածը կա: Օրինակ, Գուրգեն թագավորը, համաձայն «Պատմութիւն ջահից կաթողիկէին» փաստաթղթի, երկու ջահ է ձեռք բերում՝ 120 և 40 կանթեղներով. մեծը նվիրում է Կաթողիկեին, փոքրը՝ Ս. Աստվածածնի և Ս. Կաթողիկեի դավթին¹⁰: Այս հաղորդումը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ թագավոր Գուրգենի օրոք (968-989թթ.) Աստվածածին եկեղեցու և Կաթողիկեի (Ամենավրկիչի) արևմտակողմում եղել է միացյալ գավիթ, որը հետագայում քանդվել է ու նրա տեղում կառուցվել են նոր գավիթը և նախագավիթը:

Գ. Գաբոշիձեն Գուրգեն թագավորի հրովարտակին վերաբերող մասը համարում է անհավանական այն հիման վրա, որ իբր Կաթողիկեի և Աստվածածնի առջևում միացյալ գավիթ էի եղել: Այստեղ նա վկայակոչում է Թ. Թորամանյանին, որ իբր ծածկված գավիթներ սկսել են կառուցել համեմատաբար ուշ ժամանակներում: Բայց չէ որ այս գավիթը կարող էր բաց սյունասրահի ձևով լինել:

Աշխատության հեղինակի ակնարկները, թե իբր Սանահնի վանքին վերաբերող ձեռագիր տեքստում «Քոթուկում» առկա են հավելումներ կամ ուղղումներ և այլ լրացումներ՝ անհիմն են, քանի որ Սանահնի «Քո-

8 «Քոթուկ», էջ 47:

9 Գ. Գ ա ր օ Ս ի Ա Յ Է. նշվ. աշխ., էջ 117:

10 «Քոթուկ», էջ 51:

թուկի» մեղ հետաքրքրող մասում ոչ մի նման դրառում չկա, անքստը պահպանված է լավ վիճակում, ուղղումներ, հավելումներ, կցումներ չկան:

Կասկածելու առիթ չի հարուցում նաև կրոնավոր Սիմեաունի հիշատակարանը. նա պատահական դեմք չէ ինչպես Ամենափրկչի, այնպես էլ Հաղթաար Առերը Նշան եկեղեցու կառուցման դործում, ուր տեղափոխվել է Ամենափրկչի կառուցումից հետո:

Գ. Գաղոշիձեն իր տեսությունը առավել հավաստի ներկայացնելու նպատակով պատմական փաստաթղթերից բացի դիտարկման է ներկայացնում Ամենափրկչի զործադրված որոշակի զարգաքանդակներ, որպիսիք առկա են XI դարում և հաջորդ ժամանակներում Վրաստանում կառուցված հուշարձաններում (այդ թվում նաև Իշխանում), որոնցից և իբր օրինակել է Ամենափրկչի կառուցողը: Հետևում է, որ, ըստ նրա, Ամենափրկչի և կառուցվել է XI դարի կեսերում:

Դեռևս 1972 թ., և ապա 1978 թ. հրատարակած մեր ուսումնասիրությունների մեջ Իշխան տաճարի մասին դրված է. «Խորամուխ լինելով մանրամասներում, պարզվում է, որ Իշխանում դործադրված ուշ ժամանակի համարվող քանդակամոտիվները հանդիպում են վաղ միջնադարի մեր մի շարք հուշարձաններում»¹¹: Օրինակ, «սղոցի ատամների» տեսք ունեցող քանդակը, որ կա Իշխանի դմբեթի քիվում, շքամուտքի, ավազ խորանի պատուհանի կամարաղեղներում և այլ տեղերում, գործադրված է նաև VII դարի մի շարք եկեղեցիներում, պատուհանների կամարաղեղներում: Այստեղ «սղոցի ատամներ» անվանված քանդակը Գ. Գաղոշիձեի «треугольные зубчики» (եռանկյունի ատամնաշար) անվանված նույն քանդակն է¹²: Այս քանդակի վաղ (IV–V դդ.) օրինակներից են և քառակող մի շարք կոթողների ստորին մասերը ձևավորողները, որոնք բերված են ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյանի և ուրիշների դործերում¹³: Դիտարկվող քանդակը դմբեթի քիվում և շքամուտքի կամարաղեղում լայնորեն դործադրված է նաև X դարի Եղեղնամորում (Չանդլի՝ Արևմտյան Հայաստանի Կաղզվան բնակավայրից ոչ հեռու)¹⁴: Այս հուշարձանի մասին Գ. Չուբինաշվիլին կարծիք է հայտնել, որ տաճարի ընդհանուր պատկերը, նրա համաչափությունները, քանդակի գործադրման բնույթը, առանձին տարրերը նրան պատկանել են տալիս Հայ ճարտարապետությանը: Վրացականը իր

11 Տ հ ր ա ն Մ ա ր ու թ յ ա ն. Տալքի ճարտարապետական հուշարձանները. Երևան, 1972, էջ 34: Ն ու յ ն ի՝ Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք. Երևան, 1978, էջ 29, 33: Ն ու յ ն ի՝ Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Аниийской Богоматери..., Ереван, 1989, с. 166.

12 Պետք է խոստովանել, որ Հայ ճարտարապետության ընդհանուր պատմության գրքերից և ոչ մեկում (հեղինակներ՝ Ն. Մ. Տոկարսկի, Վ. Մ. Հարությունյան, Մ. Մ. Հասարաթյան և ուրիշներ) հանիրավի «եռանկյունի ատամնաշար» քանդակատեսակը համապատասխան ձևով չի ներկայացված:

13 Բ. Ն. Առաքելյան. Հայկական պատկերաքանդակները IV–VII դարերում. Երևան, 1949: Այստեղ տես մասնավորապես նկ. 18 (կոթող պատկերաքանդակով, Ագարակ), նկ. 19 (կոթող պատկերաքանդակներով Ադրիամանից), նկ. 27 (կոթող խորագույնի Տրդատի պատկերով Վանք-Նարաբայում), նկ. 28 (կոթողի բեկոր պատկերաքանդակներով, Թալին), նկ. 29 (կոթող պատկերաքանդակներով, Մրեն): Տես նաև Ա. Ն. Շահինյան. Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX–XIII դարերի իրաչափերը. Երևան, 1984, էջ 9:

14 В. Б е р и д з е. Архитектура Тао-Кларджети, Тбилиси, 1981, с. 186.

ներկայությունը զգացնել է տալիս միայն քանդակներում (գմբեթաթմբուկի քիվում և արևմտյան շքամուտքում)¹⁵: Ի միջի այլոց, նկատենք, որ Իշխանում այս քանդակը գործադրված է գրեթե նույն տեղերում և նույն սկզբունքով, բայց նրա վերաբերյալ չի ասվում այն, ինչ ասվում է Եղեգնամորի վերաբերյալ:

Անհերքելի է, որ «եռանկյունի ատամնաշար» քանդակը Ամենափրկիչում ավելի վաղ է գործադրվել, քան Եղեգնամորում (X դար) և Իշխանում (1032 թ.): Այստեղ այդ քանդակը խորություն չունի՝ մակերեսային է, թվում է, թե առաջին փորձն է, գործադրված անհամարձակ քանդակապատված է արևմտյան շքամուտքի ուղղանկյուն բացվածքի շրջանակը միայն, և որովհետև շքամուտքը այդքանով անհրաժեշտ չքեղություն չի ստացել, հետագայում հեռանկարային դասավորության կողային երեքական սյուների ու եռածալ քանդակապատ կամարաղեղով հարստացրել են այն: Մինչ Եղեգնամորում և Իշխանում այդ քանդակով չքեղորեն պատել են շքամուտքերը վարից վեր, ընդգրկելով ողջ կամարաղեղը (այդ քանդակով են շրջանակված արևելյան ճակատի լուսամուտները և նույնիսկ ինտերյերի որոշ դրվագներ), ապա և գմբեթաթմբուկների քիվերը: Այս վերջիններս այնպես խոր են քանդակել և իրենց հիմքից այնքան են առաջացել, որ զգալի ստվերներ են նետել պատի վրա, ստեղծելով լույս ու ստվերի հարուստ խազ:

Չենք կասկածում, որ Ամենափրկիչի ճարտարապետը, եթե այս վերջիններս տեսած լիներ, անպայման կվարվեր նրանց ճարտարապետների պես և իր տաճարը կհարստացներ նաև այդ քանդակատեսակով: Այս հաստատումն է նրա, որ Ամենափրկիչը ավելի վաղ է կառուցվել (X դարի երկրորդ կեսին), քան վերոհիշյալ երկու հուշարձանները:

Այժմ, երբ պարզվում է, որ այդ քանդակներն իրենց օրինակներն ունեն մեր վաղ միջնադարի հուշարձաններում, սկսած IV–V դարերից, այլևս ավելորդ է հիշել նրանց ստեղծվելը կամ գործադրվելը XI դարում վրաց ճարտարապետության շրջանակներում:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Գ. Գագոչիձեն խստագույնս վրիպում է «եռանկյունի ատամնաշարի» քանդակի հարցում. այն ոչ թե առաջինը ստեղծվել է XI դարի վրաց ճարտարապետության շրջանակներում և ընդօրինակվել է Ամենափրկիչում, այլ ստեղծվել է հայ ճարտարապետության շրջանակներում կես հազարամյակ վաղ և գործադրվել է Ամենափրկիչում X դարի կեսերին, XI և հաջորդ դարերում՝ Վրաստանի հուշարձաններում (տես Կապխին, Սավանան և այլն. սրանցում այդ քանդակը հանդես է դալիս խոյակներում, խարիսխներում, բայց շրջված ձևով և տարբերակներով):

Գրեթե նույնպիսի իրավիճակ է նաև Գ. Գագոչիձեի ներկայացրած մյուս քանդակի հարցում: Հետազոտողը չի նկատել, որ Սանահնի Ամենափրկիչում կրկնակի ոլորվածքով ղլանիկ չկա, և որ քանդակը ստեղծում են փոքրիկ ուղղանկյուն, դեպի ներս դողավոր ուղղադիրձ, քարակերտ

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187: Այս կարևոր հուշարձանը նույնպես չի ներկայացվում հայ ճարտարապետության պատմության ընդհանրական գործերում, թերևս դրանց հեղինակների քմահաճ վերաբերմունքի շնորհիվ:

տախտակներ, որոնց ծայրերի հանդիպումները առաջացնում են երկաղեղ ձգված փոսիկներ, համենայն դեպս ոչ կաթիլներ, ինչպես նկարագրում է աշխատությունը հեղինակը. դժգոհում պարզապես հեռավոր նմանության պատրանքը կա Վրաստանի հուշարձաններում եղածի հետ¹⁶: Չմոռանանք նշել, որ եթե այդպիսիք նույնական լինեին, իրերի վիճակում ոչինչ չէր փոխվի, քանի որ ոլորվածքով գլանիկը հայ ճարտարապետությանը անհայտ չէր. այդպիսին առկա է VI-VII դարի հայկական հանրահայտ հուշարձան Մաստարայում, չխոսելով արդեն ավելի ուշ շրջանի հուշարձաններում դրանց դոյուլթյան մասին:

Կան հետազոտողներ, որոնք անդրադառնալով հայ ճարտարապետական հուշարձանների գիտարկմանը, իրենց գործը գյուրացնելու համար հայկական որոշ կարևոր հուշարձաններ համարելով ոչ հայկական, դրանք առանց այլևայլության հակադրում են հայկական մյուս հուշարձաններին, հանգում թյուր եզրակացությունների: Մոտ անցյալում այդպես էր վարվում Գ. Ն. Չուբինաչվիլին. նա V դարի (ըստ Թաղայչվիլու) հայկական քառախորան Սփիսեչ (Սուրբ Խաչ) հուշարձանը Սուխբեչի անունով, ներկայացնում էր որպես վրացական հուշարձան, հակադրվում հայ հետազոտողներին, ասելով, որ հայ ճարտարապետությունը VII դարում չունեի քառախորան (тетрако́нх) որևէ հուշարձան¹⁷: Այժմ էլ ահա Գ. Գաբոշիձեն այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսին է Իշխանը, էլի այլ կոթողներ, հանիրավի հակադրում է Ամենափրկչին:

Իշխանի ոչ միայն սկզբնապես կառուցվածը ներսես III Շինողի կողմից, այլև 1032 թ. վերականգնված-երեսապատվածը վեճի առարկա դարձնելը տեղին չէ: Վերևում բերված մեր աշխատություններում մանրամասն խոսվում է այն մասին, որ Իշխանի վերանորոգող-երեսապատողի անունը Մորչախսեճ չէ, հին վրացերենին լավատեղյակ ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանը տվյալ վիճադիր արձանադրության կառուցողի անվան առաջարկված վերջավորությունը չի հաստատում: Այնպես որ, վատ չէր լինի մեր հուշարձանները միմյանց դեմ չհանել և չհակադրել, ինչը որ փաստորեն անում է տվյալ դեպքում Գ. Գաբոշիձեն: Մոտավորապես նույնպիսի իրավիճակ գոյություն ունի Եղեղնամորի (Չանգլի) հարցում¹⁸: Հիշենք, որ հայ Սենեքերիմ թագավորի և Խուշուշ թագուհու դուստր Մարիամը, որ Բուգրատ III Աբխազաց թագավորի կինն էր և հորջորջվում էր Աբխազաց և Հայոց թագուհի, Գեորգի I-ի մայրը, Բագրատ IV-ի տատը, որ ժամանակին մասնակից էր հոր մեծ շինարարական գործունեությանը, նույն ձևով էլ մասնակցում և հովանավորում էր Վրաստանում կառուցումներին ու ար-

16 В. Б е р и д з е. Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX века. Тбилиси, 1967, рис. 80, 95, 98; Ш. Р. А з а т я н. Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв., рис. 7; О. Х. Х а л п а х - ч ь я н. Նշվ. աշխ., նկ. 1-47, Կ ար ո Ղ ա ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 7-31:

17 Г. Н. Ч у б и н а ш в и л и. Архитектура Кахетии. Тбилиси, 1959, с. 224 - 225.

18 Տե՛ս Տ ի Ր ա ն Մ ա Ր ո Ւ Թ Յ ա ն. Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, էջ 116-119: Ն ու Յ ի՛. Архитектурные памятники..., с. 217 - 219.

վեստին: Նա անմասն չի եղել Իշխանի վերակենդանացմանը, որպես նվեր շրջապատի հայ բնակչուկթյանը բուն Տայքում:

Գիտական նշանակութուն ունեցող աշխատության մեջ փաստը առաջնային նշանակութուն ունի, միայն ե միայն ունի փաստը կարող է ընթել հարցի ճշգրիտ լուծման: Սակայն փաստը փաստ, ըստ չի կարելի մոռանալ փաստի մեկնաբանման կողմը. այստեղ սուբյեկտիվ տարրը լուրջ դեր կարող է խաղալ: Փաստի մեկնաբանումը տրամաբանութունն է: Տրամաբանութունը նույնքան արժեքավոր է, որքան ինքը՝ փաստը:

Մեր կարծիքով, Գ. Գագոչիձեի աշխատության մեջ խիստ կաղում է տրամաբանութունը:

Հայտնի է, որ Սանահնում, մինչև վանքի եպիսկոպոսական կարգի արժանանալը, գոյութուն ուներ Աստվածածին եկեղեցին: Ճարտարապետության պատմութունը հանգել է նրան, որ այն կառուցվել է 930-ական թվականներին, թագավոր Աբասի օրոք, որ այն կառուցել են Բյուզանդիայից հայրենիք պատսպարվելու եկած հակաքաղկեդոնական հոգևորականները: Բայց այնպես է պատահել, որ հանրահայտ պատմիչ Ատեփանոս Տարոնեցին՝ Ասողիկը իր աշխատության մեջ չի հիշում Սանահնի Աստվածածին եկեղեցին, մինչդեռ հիշում է մի շարք հայտնի եկեղեցիներ, որոնք կառուցել են 930-ական թվականներին Բյուզանդիայից վերադարձած վերոհիշյալ հոգևորականները: Ոմանք այդ բացատրում են Ասողիկի տեղյակ չլինելու հանգամանքով, ոմանք էլ բացատրում են Աստվածածին եկեղեցու համեմատաբար աննշան երևույթ լինելու հանգամանքով: Այս իրավիճակը նկատի ունենալով, Գ. Գագոչիձեն գրում է, որ Աստվածածինը կառուցել է կամ նորոգել են ոչ թե հիշյալ հոգևորականները, այլ Աշոտ III Ողորմած թագավորը և իր կիներ՝ թագուհի Խոսրովանույշը: Ըստ նրա, թագավոր Աշոտին և թագուհի Խոսրովանույշին Ամենափրկչի կառուցումը վերագրելը սխալ է:

Սանահնի Աստվածածին եկեղեցին, որի կառուցումը, ինչպես տեսանք, մի դեպքում վերագրում են փախստական հոգևորականներին, Գ. Գագոչիձեն՝ Աշոտ թագավորին և Խոսրովանույշ թագուհուն, շատ հնարավոր է կառուցած լինեն հենց Աանահնի գյուղի բնակիչները, որպես իրենց գյուղի եկեղեցի: Համենայն դեպս, այն իր բարեմասնութուններով համապատասխանում է կարծիքների հենց այս տարբերակին: Բուն եկեղեցին բավական փոքր է, ներքին տարածութունը՝ ավելի ճշգրիտ՝ աղոթասրահ ունի 10 մետր երկարութուն և 4,3 մետր լայնութուն, փոքր խորության երկու խաչաթևերով, իր տարողությամբ ավելի փոքր է, քան գյուղական հացատուն-գլխատունը: Աստվածածինը հատակագծային չափերով Ամենափրկչից փոքր է 4 անգամ, ծավալով փոքր է 8 անգամ: Գմբեթի ներքին տրամագիծը 4,3 մետր է, այն կառուցված է որձաքարով և կրաշաղախով, քարը կիսամաքուր տաշվածքով, ոչ սրբատաշ, շարքերի կարերն էլ տաշվածքին համապատասխան, գմբեթաթմբուկը բարձրության կեսից վերև հետագայում է պատրաստվել: Եկեղեցին X դարի համար բավական համեստ է: Դե եթե այդ շինութունը իր չափերով ու ճարտարապետական նշանակությամբ այդքան համեստ է, ապա էլ ինչպես կարելի է նրա կառուցումը վերագրել թագուհի Խոսրովանույշին: Հիշենք, որ այդ ժամա-

նակներում էր կառուցվում Արգինեի հայտնի եկեղեցին, որը այս Աստվածածնի հետ համեմատել չի լինի:

Ոչ ոք առանց հատուկ նպատակադրման միջոցներ չի ներգնում որևէ կառույց իրականացնելու համար: Պարզ է, որ Սանահնում եպիսկոպոսական կարգ ստեղծելու նպատակով է, որ թագուհին ձեռնարկել է համապատասխան չափերի և տպավորիչ արտաքինով եկեղեցի կառուցել: Չի կարելի մտածել, թե հանկարծ գլխի են ընկել, որ լավ եկեղեցի է կառուցված, ուրեմն կարելի է եպիսկոպոսական աթոռ հիմնել: Այս ձեռնարկումը, պարզ է, ունեցել է պետական, քաղաքական և հոգևոր նշանակություն:

Անհավանական է Աստվածածնի բազայի հիման վրա Անիի X գարի Բագրատունիների թագավորների կողմից այգպիսի եկեղեցին դարձնել եպիսկոպոսական նստոց: Տաշիր-Ձորագետը Հայաստանի հյուսիսակողմի սահմանային շրջաններից է և ունի պաշտպանական նշանակություն. պահանջվել է այն ուժեղացնել, մտադրվել և մեկ տարի անց հիմնադրել են Կյուրիկյան թագավորություն և համապատասխան հոգևոր կենտրոն: Այդ թագավորության հիմնադիրը եղավ Սմբատ Տիեզերակալի կրտսեր եղբայր Գուրգենը: Թագավորությունը անվանվեց Կյուրիկյան, հիմնադիր Գուրգենն էլ՝ Կյուրիկե:

Հայտնի է, որ եկեղեցական աթոռ է այցելել Անիի թագավոր Սմբատ Տիեզերակալը, գոհ է մնացել իր այցելությունից, շինությունը, որտեղ ինքը գտնվել է, համարել է աստվածաշեն, թագավորաշեն, և սիրել է այն, հպարտությունը նշել, որ կառուցել են իր հայրը՝ թագավոր Աշոտ III Ողորմածը ու իր մայր Խոսրովանույշ թագուհին: Այս ամենը հնարավոր է վերագրել ամեն ինչով համեստ Աստվածածին եկեղեցուն:

Պետք է նկատել նաև, որ պատմությունը մեզ չի հասել որևէ հաղորդում Սանահնի և Հաղբատի վանքերի համեմատություն, մեկը մեկին հակադրելու, կամ մեկը մյուսի նկատմամբ առավելություն ունենալու առումով, մինչդեռ նման երևույթ անկասկած կարող էր լինել, եթե Սանահնում Ամենափրկիչը կառուցված չլիներ, իսկ Հաղբատում նույնարժեք Ս. Նշանը կառուցված լիներ. պարզ է, պետք է ձգտում կամ բնական պահանջ լիներ եպիսկոպոսանիստ դարձնել Հաղբատը, և ոչ Սանահնը:

Ասողիկը, որ ապրել ու գործել է X դարում ու իր մահկանացուն կնքել 1004 թվականին, գրել է, որ Սանահնի և Հաղբատի վանքերի հոգևորականների թիվը հասնում էր 500-ի¹⁹: Եթե մոտավորապես 250-ը պիտի գործեին Սանահնում, ինչպե՞ս կարող էին որևէ գործունեություն ծավալել:

Մեր կարծիքով Գ. Գաղոշիձեի բերած փաստերն ու փաստաթղթերը, քանդակատեսակների վկայաբերություններն ու իր մեկնաբանությունները բավարար հիմքեր չունեն, որոնք նկատի առնելով հնարավոր լիներ Ամենափրկիչը տեղափոխել ժամանակի մեջ: Դեռ ավելին, առկա են որոշակի երևույթներ, որոնց պարզ գնահատումը բավարար կարող էր լինել չդիմելու այլ, ոչ հավաստի երևույթների փաստարկման: Օրինակ, Ամենափրկիչի դեկորատիվ սյունակամարաչառը ամբողջությամբ վերցրած և առանձին

19 Տե՛ս Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմություն Տիեզերական. Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 181:

մասերը՝ խոյակներ, խարիսխներ, կամարներ, քանդակներ XI դարում կառուցված հուշարձանների նույն հարամասերի համեմատությամբ ակներև արխայիկ են, և չունեն շատ թե քիչ անմիջական նախորինակներ:

Այսպիսով, դիտարկվող աշխատությունների հեղինակ Գեորգի Գազոշիձեն Սանահնի Ամենափրկչի կառուցման ժամանակի հարցում խստագույնս վրիպում է, իր մտորումներում դալիս է իրականությունը տրամադորեն հակառակ եզրակացությունների: Պարզվում է, որ Ամենափրկչի կառուցման ժամանակի և կառուցողների ով լինելու հարցում ավելի ճշգրիտ ու ճշմարիտ են այդ հուշարձանները առավել հանգամանորեն դիտարկողներ Կ. Ղաֆադարյանը և Հ. Խալփախչյանը: Ինչ վերաբերում է քանդակատեսակների ընդօրինակմանը, ապա պետք է կրկին ու կրկին հիշեցնել, որ այդպիսիք ստեղծվել են Հայ ճարտարապետության շրջանակներում ուղիղ մեկուկես հազարամյակ մեզանից առաջ և գործադրություն են գտել մոտիկ ու հեռու ճարտարապետական շրջանակներում, այդ թվում հարևան Վրաստանում, նրա միջնադարում կառուցված շքեղ հուշարձաններում:

К ВОПРОСУ ДАТИРОВКИ СТРОИТЕЛЬСТВА ЦЕРКВИ СПАСИТЕЛЯ В САНАИНЕ

ТИРАН МАРУТЯН

Р е з ю м е

В истории армянской архитектуры известно, что строительство церкви Спасителя — главной в Санаинском монастыре — завершилось в 966 г. и что ее построила царица Хосровануш при содействии своего мужа царя Ашота Милостивого (953-977) из рода анийских Багратидов. Было и мнение, что церковь Спасителя построена сыновьями Давида "Анхохина" — царями Кюрик I и его братом Смбатом. Каро Кафадарян считал его ошибочным и показал основы этих ошибок. Г. Гагошидзе пытается, частично основываясь на новых фактах, доказать, что церковь Спасителя построил царь Кюрик I, правивший в середине XI в., а построенная или отреставрированная в X в. царицей Хосровануш церковь — это церковь Богородицы. Таким образом Г. Гагошидзе "омолаживает" церковь Спасителя приблизительно на один век. Г. Гагошидзе, говоря о том, что в исторических документах постоянно упоминается церковь Богородицы и не упоминается церковь Спасителя, забывает, что церковь Спасителя именовалась Катогике, а это название есть в грамоте первого царя Ташир-Дзорагета Гургена (умер в 989 г.), в связи с передачей в дар Катогике большой лустры. Г. Гагошидзе хорошо понимает, что название "св. Богородица" может относиться ко всему монастырю, но как бы забывая об этом, вероятно, с целью придать своему тезису убедительность, ставит перед словом "Богородица" слово "церковь", которое им самим было добавлено во взятом им отрывке из грамоты царя Смбата II. Одним из новых фактов, на которые опирается Г. Гагошидзе, является орнамент вокруг проема портала церкви Спасителя, который он называет "треугольным рядом зубцов". По Г. Гагошидзе, такой вид резьбы

изначально использовался в грузинской архитектуре в XI в., откуда и был заимствован строителем церкви Спасителя. Нам же известно, что такая резьба была распространена в армянской мемориальной архитектуре около 1500 лет назад и оттуда перешла на портал церкви Спасителя, отсюда – на армянские памятники – церковь Ехегнамор (возле Кагизмана) и затем на облицованную в 1032 г. церковь Ишхан и уже потом на грузинские памятники XI–XIII вв. Г. Гагошидзе, вероятно, интересуется не сама церковь Спасителя, а декоративная аркада фасада, которая признана учеными ранним прототипом готической архитектуры. Дело в том, что прототипы этих декоративных мотивов имеются в памятниках армянской архитектуры VII в., так что церковь Спасителя повторяет то, что уже было в VII в., поднимая это на новую ступень развития. Таким образом, Г. Гагошидзе ошибается в датировке церкви Спасителя в Санаине.